

VAN WIERDEN EN TERPEN

Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek

Nummer 11 (2008)

TEN GELEIDE

De rubriek Verenigingsnieuws, voorheen een vast onderdeel van de Jaarverslagen van de vereniging, zal voortaan worden opgenomen in de Nieuwsbrief. Deze ontwikkeling past in het beleid om de Jaarverslagen, als wetenschappelijk tijdschrift, ook buiten de vereniging te verspreiden.

In 2007 verschenen de Jaarverslagen 83-90, een inhaalnummer over de jaren 1998-2006. Hierin werden verschillende artikelen over oud en nieuw onderzoek opgenomen. In 2008 verschenen maar liefst twee afleveringen. Jaarverslag 91 (formeel over 2007) is een omvangrijk themanummer over de opgraving in de wierde Englum in 2000, uitgevoerd door het GIA in samenwerking met de provincie Groningen. Jaarverslag 92 (over 2008) is eveneens een themanummer. Op initiatief van de gemeentelijk archeoloog van Groningen, Gert Kortekaas, werden de honderd jaar oude notities die Van Giffen maakte in Dorkwerd, integraal gepubliceerd, samen met een aantal begeleidende artikelen. De uitgave kon tot stand komen dankzij een genereuze bijdrage van de gemeente Groningen. Bij de feestelijke presentatie van dit boek in het kerkje van Dorkwerd, op 27 september j.l., waren vele leden van de vereniging aanwezig.

De uitgave van deze jaarverslagen en de daarmee gepaard gaande publiciteit heeft als gunstig gevolg gehad dat de Vereniging een aantal nieuwe leden heeft kunnen inschrijven. Het al jaren constante ledenaantal van 150 is inmiddels gestegen tot 165.

Excursie

Vanwege een gebrek aan geschikte opgravingen kon er in de afgelopen twee jaar slechts één excursie worden georganiseerd, evenals in 2006 samen met AWN, DPV en Frysk Wurkferbân. Op 6 juni 2007 werden twee opgravingen binnen de gemeentegrenzen van de stad Groningen bezocht. De eerste was de opgraving Helpermaar, op het bouwterrein aan de zuidkant van het Martiniziekenhuis, locatie Van Ketwich, te Groningen. Hier werden resten uit de nieuwe steentijd en de ijzertijd opgegraven. Daarna volgde de opgraving Matsloot, ten zuidwesten van Hoogkerk. Dit onderzoek richtte zich op een kleiterp met laat-middeleeuwse

bewoningsresten. Gert Kortekaas gaf op beide locaties een toelichting. Het onderzoek op beide locaties heeft dit jaar (2008) nog een vervolg gekregen. De resultaten zijn daarom nog niet gepubliceerd.

Op 1 maart 2008 was de vereniging met een stand aanwezig op de Dag van de Noord-Nederlandse Amateur-archeologie in de Groninger Archieven. Ook een groot aantal leden bezocht dit evenement. Op 13 augustus 2008 vond een bestuurswisseling plaats. Met deze verandering werd een tijdens de ledenvergadering van 2006 genomen besluit geëffectueerd. Het bestuur werd bovendien verrijkt met een nieuw lid: Gerhard Bakker, op dit moment werkzaam als interim-directeur voor de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Het bestuur van de vereniging heeft nu de volgende samenstelling:

- Egge Knol (Groninger Museum), *voorzitter*
- Annet Nieuwhof (GIA), *secretaris en redacteur Jaarverslagen*
- Wietske Prummel (GIA), *penningmeester*
- Evert Kramer (Fries Museum), *Nieuwsbrief*
- Ernst Taayke (Noordelijk Archeologisch Depot Nuis)
- Jan Molema (Libau)
- Wouter Waldus (ADC)
- Steven Jongma (gemeente Delft)
- Gerhard Bakker (Bakker Erfgoed Communicatie), *Nieuwsbrief*

De ledenvergadering kan zich bij de eerstvolgende gelegenheid over deze nieuwe samenstelling uitspreken.

Oproep

Dit verenigingsnieuws eindigt, enigszins ongebruikelijk, met een oproep, een herhaling van de oproep die ook al eens door de vorige secretaris, Ernst Taayke werd gedaan: om portokosten te besparen en om vaker en gemakkelijker uitnodigingen en aankondigingen van excursies rond te kunnen sturen, zou de secretaris graag willen beschikken over de *e-mailadressen* van de leden. Wij willen u daarom vragen uw e-mailadres te sturen naar de secretaris: a.nieuwhof@rug.nl. Natuurlijk krijgen alle leden zonder e-mailadres hun convocaties per post.

Annet Nieuwhof

Van de penningmeester

Vele leden maakten reeds de contributie voor het jaar 2008 over, waarvoor dank. Enkelen gaven ook 'iets extra's'. Ook daarvoor dank. Een flink aantal van de leden die achter liepen met de betaling van de contributie voor de vereniging, maakte inmiddels de achterstallige contributie en de contributie voor het jaar 2008 over. Zij kregen de jaarverslagen 91 en 92, gewijd aan de wierden Englum en Dorkwerd, inmiddels toegezonden. Op 9 november 2008 had ik nog niet van alle leden de contributie over 2008 binnen. Maar het jaar is nog niet om. Mocht u de contributie voor 2008 en/of voor de voorafgaande jaren (12,50 euro per jaar) nog niet hebben overgemaakt, dan verzoek ik u dat alsnog te doen op gironummer 11 62 506 t.n.v. penningmeester Vereniging voor Terpenonderzoek. Als u vragen hebt, kunt u mij bereiken per e-mail (w.prummel@rug.nl) of telefoon (050-3636732).

Wietske Prummel

MUSEA

** Museum Wierdenland*

Deze zomer is Museum Wierdenland verhuisd naar een nieuwe locatie: de voormalige school en latere garage aan de Van Swinderenweg te Ezinge. De oude locatie, het voormalige gemeentehuis waar het museum sinds 1994 in gevestigd was, voldeed niet meer aan de museumseisen van deze tijd. In het nieuwe pand beschikt Museum Wierdenland over meer zaalruimte, gelijkvloers, met ruimte voor wisseltentoonstellingen. Verder bestaat nu de mogelijkheid om na een museumbezoek te verpozen in een museumcafé en er is vlak achter het museum voldoende parkeergelegenheid.

In de ene museumzaal – de voorlopig zogenoemde Van Giffenzaal¹ - wordt vooral ingegaan op de geschiedenis van de wierdevondsten en het wierdenonderzoek. De focus ligt hierbij uiteindelijk op de opzienbarende ontdekkingen gedaan tijdens de opgravingen onder leiding van de archeoloog A. E. van Giffen in de wierde van Ezinge rond 1930. In deze zaal zullen dan ook een groot aantal voorwerpen (voorraadpotten, spinklosjes, benen kammen, glissen e.a.) getoond worden die bij deze opgravingen te voorschijn zijn gekomen. Deze objecten komen uit het Archeologisch Depot in Nuis

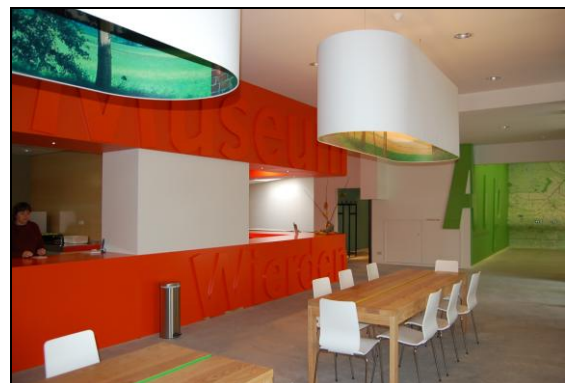
¹ Voor het gemak en ter onderscheid met de andere zaal is de zaal die de geschiedenis van het wierdenonderzoek laat zien, de Van Giffenzaal genoemd – of deze zaal daadwerkelijk zo gaat heten, is nog de vraag.

en geven een inzicht in de leefwijze van de wierdenbewoners.

In de Van Giffenzaal zal tevens opnieuw de nabouw van het woonstalhuis met het bouwoffer te zien zijn. Deze nabouw is gebaseerd op een woonstalhuis gebouwd op de vlakke kwelder en gedateerd op ca. 400 jaar voor Chr. Dit woonstalhuis bevatte in één van de wanden de schedels en botten van een hond, een paard en een koe. Men vermoedt dat deze dierresten afkomstig zijn van een bouwoffer. De nabouw is meer dan levensgroot - ruim 3 meter hoog, lang en breed – en toont de wand van het woonstalhuis met de daarachter gelegen afgegraven wierde – de steilwand. Het geeft een aardige indruk van de ontdekkingen gedaan tijdens de archeologische opgravingen in de wierde van Ezinge. Voor de verhuizing is deze maquette in vijf stukken gezaagd en vervolgens weer keurig hersteld door Van Gogh Modelmaking, het bedrijf dat indertijd ook de oorspronkelijke maquette gemaakt heeft. Egge Knol, conservator van de archeologische afdeling van het Groninger Museum, heeft zich in het voorjaar van 2008 bereid getoond om de inrichting van de Van Giffenzaal voor zijn rekening te nemen.

In de andere museumzaal – de Landschapszaal - wordt de geschiedenis van het wierdenlandschap in de Groningse kuststreek en zijn bewoning belicht. Kaarten uit verschillende perioden (zoals gepubliceerd in *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden*, 2005) geven de verandering van de kustlijn weer. Aan de hand van verschillende thema's worden de veranderingen in het gebied verder weergegeven en toegelicht.

In de Landschapszaal is eveneens het dubbele paardengraf te bezichtigen dat in 1933 in de wierde de Bouwerd werd gevonden. Deze wierde ligt 200 meter achter het nieuwe museum en is vanuit de Landschapszaal te zien. De wierde de Bouwerd bleek tijdens onderzoek een grafveld te bevatten uit de Vroege Middeleeuwen met zowel skeletten (22) als urnen met verbrande resten. Van de skeletten waren

Museumcafé, balie en Archeologisch Informatie Punt in het nieuwe Museum Wierdenland.

Foto: Museum Wierdenland

er vier zuid-noord, één zuidzuidwest-noordnoordoost en veertien west-oost georiënteerd²

In de wierde de Bouwerd schijnen drie diergraven te zijn aangetroffen, maar alleen het dubbele paardengraf is goed gedocumenteerd. Waarschijnlijk is het paardengraf aangelegd bij de uitvaart van een belangrijke dorpsgenoot. Behalve het paardengraf zullen ook een aantal urnen te zien zijn en enkele bijgaven.

De missie van het Museum Wierdenland toont zich ook in de architectuur van het gebouw, al lopend door de Landschapszaal sta je als bezoeker op een gegeven moment bijna letterlijk in het landschap. Vanuit een glazen uitstulping is het wierdenlandschap ten zuiden van het museum goed zichtbaar en daarmee is de missie ook helder: de bezoekers het landschap weer in laten gaan, waarbij ze dan over de bagage beschikken om het landschap te kunnen “lezen”. In de museumwinkel zijn dan ook diverse fiets- en wandelroutes te verkrijgen. Naast beide museumzalen, het museumcafé en de museumwinkel omvat het nieuwe museum Wierdenland tenslotte ook nog een Archeologisch Informatie Punt. Het thema van dit AIP is “de geschiedenis van het landschap van Middag Humsterland”. Het bijbehorende boek is door Jan Delvigne geschreven en de trapgids (fietsroute) door Yuri van Koeveringe. De dvd-presentatie in het AIP is gemaakt door Anton Tiktak. De vormgeving van AIP, museumwinkel, balie en Van Giffenzaal is verzorgd door Bureau Arjan Karssen i.s.m. Marcel Ponjee, de uitvoering is gedaan door Hyspos en Jacob Veltman tekende voor de architectuur van het museum. Het is de planning dat het museum dit jaar gefaseerd opengaat; de officiële opening vindt in het voorjaar van 2009 plaats.

Marjo Brandse

VELDWERK

* *Nieuw steilkantonderzoek in Friesland*

Het blootleggen van het nog resterende talud van deels afgegraven terpen en wierden heeft het afgelopen decennium belangrijk nieuwe inzichten opgeleverd over de bewoningsgeschiedenis van het kustgebied. Zo weten we nu dat de bewoning in noordelijk Westergo vooraf werd gedaan door de aanleg van dijken, vermoedelijk voor de bescherming van zomerweiden, en dat woonstalhuizen veelal op rechthoekige, rondom met plagen verstevigde podia stonden.

Sfeerfoto van het steilkantonderzoek bij Anjum, in de zomer van 2006.

Foto: GIA

Toch heeft het zogenaamde steilkantonderzoek, opgestart ten tijde van het Frisia-project, geen structureel vervolg gekregen. Tot de dit jaar. Eind 2008 is namelijk het ‘Terpenproject Steilkantonderzoek Friesland’ van start gegaan. Dit meerjarige project heeft als centrale doelstelling een gedetailleerder beeld te krijgen van de bewoningsgeschiedenis van het Friese terpengebied, in relatie tot de landschappelijke ontwikkeling. Hiervoor zal de komende vier jaar elke zomer de steilkant en een deel van de terpzool van een terprestant in verschillende delen van Friesland worden onderzocht. De opgravingen zullen worden uitgevoerd in nauwe samenwerking met provinciaal archeoloog Gilles de Langen en geoloog Peter Vos, waarbij de verbetering van FAMKE als leidraad voor de te kiezen onderzoekslocaties zal dienen. Behalve het uitvoeren van nieuw onderzoek zal de komende jaren met studenten van de Rijksuniversiteit Groningen worden gewerkt aan de uitwerking en publicatie van de reeds uitgevoerde opgravingen (Dongjum, Birdaard en Peins, 1998-1999). De gegevens van het recente en ‘oude’ onderzoek zullen uiteindelijk – samen met de resultaten van reeds gepubliceerd terpenonderzoek – in een Engelstalige synthese over de bewoningsgeschiedenis van het terpengebied worden verwerkt. Het project, dat met de opgraving bij Anjum (2006) al een eerste aanzet kende, is financieel mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van de provincie Fryslân en het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Daarnaast is met de Vereniging voor Terpenonderzoek afgesproken dat het nieuwe veldwerk jaarlijks in de Jaarverslagen wordt gepubliceerd. Het project staat onder leiding van de auteur.

Johan Nicolay

* *Noodonderzoek in terprestant Lutjelollum*

Wegwerkzaamheden ter plaatste van de grotendeels afgegraven terp Lutjelollum, onder de rook van Franeker, (coördinaten 166.97/576.15) leidde dit voorjaar tot noodonderzoek door provincie en ARC. Dankzij een tip van Jan Veltman uit Dronrijp werden wij geattendeerd op grondsporen (putten, paalkuilen) en losse scherven uit het begin van de jaartelling. De firma Reef was reeds begonnen met het vrijgraven van het cunet en had losse bovengrond verwijderd. Namens de provincie coördineerde Willem de Wal het graafwerk. Hij hield daarbij de archeologische belangen nauwlettend in de gaten. De aannemer maakte tevens een schuin talud bij een grenssloot. Daarbij werden tonnen terpaarde verplaatst. Lutjelollum vormt een van de honderden vrijwel volledig afgegraven terpen in deze provincie, waarbij slechts een fractie van de ooit aanwezige resten de weg naar het Fries Museum hebben gevonden. Welgeteld 81 vondstnummers staan in de terpenboeken van deze locatie geregistreerd. Arend Folmer meldde toentertijd van zeven schedels. Deze zijn in Nuis opgeslagen en maken onderdeel uit van het zogenaamde Huizinga terpschedels-archief. In de terpenboeken zijn onder het nummer 66a, 1 t/m 81, onder andere ingeschreven: een scherf streepbandaardewerk, kralen van een snoer, weefgewichten, een geraamte, wat bronswerk en negen speelschijfjes van been - wat wellicht op grafgift wijst, evenals kralen uit snoer en potje op draaischijf vervaardigd. Een zestal Vroeg-Middeleeuwse urnen, een kralensnoer en een hurkskeletgraf vormen de hoogtepunten. Dit hurkgraf, van een oudere vrouw, haalde in 1885 het nieuws in een bijdrage van W.K.J. Schoor onder de titel 'Le sépulchre de Lutke Lollum' (in: *Etudes archéologiques, linguistiques en historiques dédiées à Mr. le Dr. C. Leemans, à l'occasion du cinquantième anniversaire de sa nomination aux fonctions de Directeur du Musée archéologique des Pays-Bas*). In het graf werden verschillende bijgaven aangetroffen: een slijpsteentje met draaigoog van schist, een olielampje van inheems terpenbaksel en enkele kattenbotjes. De vondsten zijn inheems en dateren uit de Romeinse Tijd. Dit voorjaar deed zich de laatste kans voor om nog iets meer over deze qua afmetingen vrij grote terp aan de weet te komen. Onder omwonenden ging het gerucht dat misschien een deel van het honderd jaar eerder deels blootgelegde grafveld nog kon worden aangetroffen. Dit laatste was niet het geval, maar wel kon meteen al worden geconcludeerd dat nader onderzoek en begeleiding van de grondwerkzaamheden gewenst was. ARC nam deze taak op zich. Intussen had ondergetekende met enkele vrijwilligers (Jan Veltman, Daan de Hoop, Reindert Visser, Henk Bessem, Hendrik de Jong) een eerste schets van de

De vondsten die Yep Hettinga deed toen hij na afloop van het onderzoek nog een waterput leegmaakte.

Foto: Fries Museum

grondsporen samengesteld en talloze losse vondsten geborgen op de stort en langs het cunet. Een anonieme pieper, die volgens een omwonende 's avonds actief was op het terrein, heeft zich later als mevrouw Akkie Hiemstra bekend gemaakt. Zij borg onder meer enkele fragmenten van een terra nigra voetbeker. Zelf vonden we nog meer van dit geïmporteerde aardewerk uit de Romeinse Tijd: twee grote bodemfragmenten en diverse randen en buikwandscherven.

In de collectie van het Fries Museum bevinden zich twee gave exemplaren van dergelijke voetbekers, die gevonden zijn in Ferwerd en Wijnaldum. Het is op een draaischijf vervaardigd serviesgoed, donkergrijs op de breuk en zwartglanzend van uiterlijk. Enkele paalkuilen die werden aangetroffen, bleken bij nadere studie onderdeel uit te maken van een boerderijplattegrond van het zogeheten Gasselte type uit de twaalfde-dertiende eeuw. Mooi hierbij aansluitend is de vondst van de nabij wonende boer Yep Hettinga, die na afloop van het onderzoek een drinkwaterput op inhoud controleerde. Hij wist nog een kogelpot en een groengeglazuurde, roodbakken-de kan te bergen, beide uit diezelfde tijd daterend. Bovenin deze zelfde waterput had Veltman eerder al resten van kogelpotscherven en tufsteen in de zwarte vulling waargenomen.

Het hier beschreven onderzoek, hoe bescheiden ook van opzet, geeft meteen een veel vollediger geschiedenis van deze locatie. De bewoning ter plekke begon aan het begin van de jaartelling, gelet op de meer dan honderd randscherven die zijn aangetroffen van streepbandaardewerk.

De vondsten en opgravingsgegevens zijn intussen overgedragen aan het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis. Hoewel, boer Hettinga koestert zijn vondsten nog thuis in een vitrine, als schrale troost ter herinnering aan het eens zo rijke bodemarchief op deze plaats...

Evert Kramer

UITWERKINGSONDERZOEK

* Twee bijzondere terpvondsten uit Holwerd

Lourens Olivier, de tweede auteur van deze bijdrage, trof in januari 2008 in een terp bij Holwerd een horenpit aan van een fors rund. De horenpit is een linker horenpit van een oeros (*Bos primigenius*). Gezien de grootte van de pit is hij afkomstig van een stier. De groeven in het oppervlak wijzen op een jongvolwassen dier. De horenpit was door de vroegere mens van de schedel afgehakt. Dit is te zien aan haksporen op de basis van de horenpit. Een grote snede op de horenpit is een recente beschadiging. Dit blijkt uit de lichte kleur in deze snede.

De horenpit is met een ¹⁴C-bepaling gedateerd op 555-650 na Chr. De horenpit is daarmee de jongste oerosvondst uit Nederland. Tot nu toe werd aangenomen dat de oeros in Nederland aan het eind van de Romeinse tijd uitstierf.

De oeroshoren uit Holwerd maakt duidelijk dat de oeros in de Merovingische periode nog op de Friese kwelders leefde. De oeros stief uit door concurrentie met het huisrund en door bejaging. De laatste oeros stierf in Polen, in 1627. Onze huisrunderen stammen af van oerosen die in het Nabije Oosten leefden. Oerosbotten zijn in Oostergo eveneens aangetroffen in de terpen Goutum, Britsum (een vrijwel compleet skelet), Raard, Oosterbeintum en Ferwerd. Het oerosskelet uit Britsum, eveneens van een stier, dateert uit 257-421 na Chr. (Prummel, 2006). Twee oerosbotten werden aangetroffen in terpen in Westergo in Friesland: Berlikum en Dongjum (voorlopige datering: Merovingische periode).

Horenpit van oerosstier uit Holwerd.

Foto: W. Prummel, RUG/GIA

Lourens vond in dezelfde terp een gedeelte van de schelp van een panterkauri (*Cypraea pantherina*). In het schelpfragment was een ophanggat gemaakt. Het fragment is afkomstig uit de onderzijde van de schelp. De bruine stippels op de buitenzijde van de schelp zijn nog gedeeltelijk aanwezig.

Kaurischelpen zijn zeeslakken met een langgerekte mondopening. De mondrand is afgezet met een lange rij tandjes. De panterkauri komt alleen voor in de Rode Zee en de Golf van Aden.

Schelpen van de panterkauri, en in mindere mate van de tijgerkauri (*Cypraea tigris*), werden in de Vroege Middeleeuwen via een handelsnetwerk naar West-Europa vervoerd. Zij werden gezien als amuletten tegen onvruchtbaarheid. Ze worden dikwijls in vrouwengraven uit de Vroege Middeleeuwen gevonden. Twee panterkaurischelpen waren tot nu toe bekend uit Friese terpen: in een vroegmiddeleeuws graf in de terp Ferwerd-Burmania I en in de terp Lekkum.

Een tijgerkaurischelp werd aangetroffen in de wierde van Adorp (provincie Groningen) (Knol, 2006).

De panterkaurischelp uit Holwerd is dus de vierde kaurischelp uit een terp of wierde. Hij wijkt af van andere kaurischelpen in West-Europa doordat het slechts een deel van de schelp betreft, namelijk een deel van de linkeronderzijde van de schelp. Het ophanggat vormt het tweede afwijkende punt.

Een bewoonster van de terp zal het schelpfragment opnieuw als vruchtbaarheidsamulet

hebben gebruikt, nadat de complete schelp brak. Het ophanggat maakte het mogelijk het schelpfragment om de hals te dragen of aan de kleding te bevestigen. Het breukvlak evenwijdig aan de mondopening is gesleten tijdens het gebruik. Dit gebeurde door contact met de kleding. De onderzijde van de amulet is afgebroken.

De datering van de vondst wordt geschat op de zevende-achtste eeuw, omdat de meeste kaurischelpen in West-Europa uit die periode dateren.

Foto: L. Olivier

Wietske Prummel (RUG/GIA, Groningen)
Lourens Olivier (Ternaard)

Literatuur

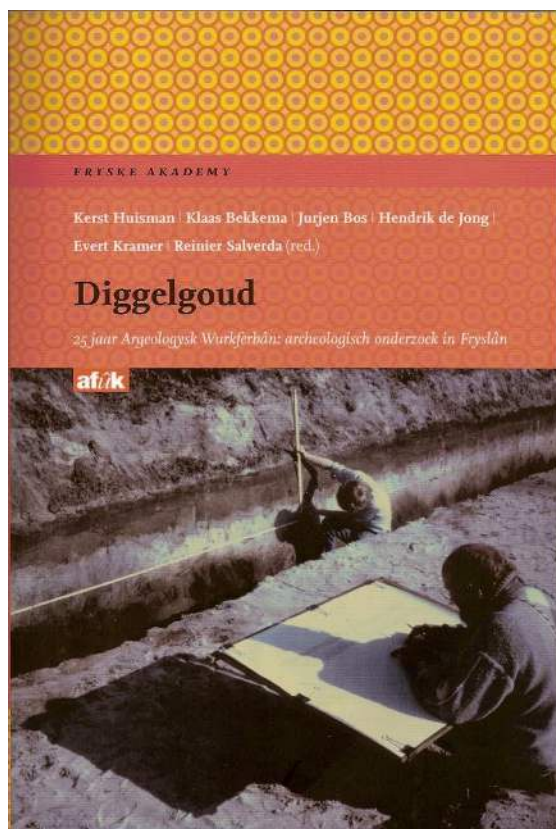
Knol, E., 2006. Kaurischelpen in wierdenland. *Stad & Lande* 15(1), 6-7.

Prummel, W., 2006. De oeros als bewoner van de kwelders. *Stad & Lande* 15(1), 8-11.

VERSCHENEN PUBLICATIES

* *Diggelgoud*

Afgelopen zomer werd het 25-jarig jubileum gevierd van het Argeologysk Wurkferbân van de Fryske Akademy. Een symposium en de verschijning van een jubileumboek vormden daarbij de hoogtepunten. In het boek zijn 38 bijdragen opgenomen van onderzoekers en amateurs die zich de afgelopen jaren met het Friese bodemarchief hebben beziggehouden. Tijdens het symposium hielden drie gastsprekers een inleiding, onder wie provinciaal archeoloog Gilles de Langen, handelend over een aantal casestudies uit de praktijk van vandaag de dag in Fryslân. Egge Knol en Johan Nicolay hielden voordrachten over grafrituelen en terpenonderzoek in Friesland. Voorzitter Hendrik de Jong van het Argeologysk Wurkferbân blikt terug en vooruit en kweert zich van de eervolle taak om het eerste exemplaar van *Diggelgoud* aan te bieden aan gedeputeerde Jannewietske de Vries. Het jubileumboek bestrijkt de gehele prehistorie en historie van Fryslân en behandelt onder meer het kerkonderzoek, de stadsarcheologie, geologie, nederzittingsarcheologie, steentijdonderzoek en terpenarcheologie. Voor onze leden is van belang te noteren dat een achttal bijdragen handelt over eerder verricht onderzoek te Wommels-Stapert, Goutum-Noord, Stettens, Bruggeburen bij Winsum, Dronrijp, Ried, Wijnal dum en Beetgum-Besseburen.

Het 375 pagina's tellend werk werpt ook in ander opzicht zijn nuttige vruchten af. Achterin is een overzicht van alle opgravingen opgenomen waaraan leden van de vereniging deelnamen, terwijl tevens een lijst van gastsprekers is opgenomen die maandelijks op de clubbijeenkomsten een onderwerp ten gehore brachten gedurende de afgelopen 25 jaar. Klaas Bekkema geeft in het boek een overzicht van de geschiedenis van het Wurkferbân, van de oprichting tot anno 2008. Ook zijn opgenomen registers voor personen, plaatsen en thema's. Het boek is onder auspiciën van de Fryske Akademy uitgebracht door de AFÛK, onder eindredactie van oud-journalist Kerst Huisman, die zich daarbij gesterkt zag door een team van mederedacteuren: Hendrik de Jong, Klaas Bekkema, Jurjen Bos, Reinier Salverda en ondergetekende. Het boek kost 24,90 euro en is verkrijgbaar in de boekhandel en bij de AFÛK in Leeuwarden.

Evert Kramer

* *Opgravingen bij Midlaren*

Aandacht in de Nieuwsbrief van de Terpenvereniging voor een boek over een opgraving in Drenthe, al is het vlak bij de grens met Groningen, is op het eerste gezicht opmerkelijk. Zelfs als het boek rijk aan informatie is. Maar het is een boek dat elke wierdenvorser mijns inziens tot zich moet nemen. Ten slotte heeft het wierdenland gefunctioneerd in relatie met het achterland.

Een belangrijke schakel tussen het Groninger kustgebied en het Drentse achterland vormen de rivieren Hunze en A en de daar tussen liggende Hondsrug. Groningen springt als nederzetting dan in het oog, maar is door de vele latere overbouwingen in een stadsarcheologische situatie archeologisch gezien niet altijd overzichtelijk. Dat bleek wel tijdens de opgraving van de nederzetting De Bloemert, in gebruik van de late IJzertijd tot halweg de elfde eeuw. De nederzetting, van maximaal drie boerderijen en 21 personen, was een welvarend gehucht met vooral in de Romeinse tijd veel luxe importgoederen. In de vroeg Romeinse tijd bouwde een heer een grote boerderij met hal, waarin hij zijn volgelingen en ondergeschikten kon ontvangen. Met grote voortvarendheid is daar van 2003-2005 een opgraving verricht, die onder leiding van Johan Nicolay voorbeeldig is uitgewerkt, in twee kloeke deken, met ruim dertig auteurs.

Het boek geeft een goed beeld van het achterland van de wierdenbewoners en gaat in op contacten tussen De Bloemert en de kuststreken. De Bloemert ligt vlak bij het Zuidlaardermeer, dat als zoveel Noord-Nederlandse meren zo rond het jaar 1000 is ontstaan. Het ontstaan van het meer en het dichtslibben van de Hunze deden de nederzetting De Bloemert

verdwijnen. Dankzij Nicolay en zijn medewerkers echter niet voorgoed. De kennis van ontstaan en ontwikkeling van meer en Hunze hebben betekenis voor onze kennis van het landschap meer stroomafwaarts in het kweldergebied. Het boek bevat 732 bladzijden en een aanrader voor wierdenliefhebbers.

Egge Knol

Opgavingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal, J.A.W. Nicolay (red.), Groningen Archaeological Studies 7, 2008. Deel I: XXI pp., 361 pp., en 58 kleurenpagina's. Deel II: XII pp., 371 pp., en 30 kleurenpagina's. Gebonden, 21 x 29,6 cm. Introductieprijs: 59,00 euro, winkelprijs vanaf 5 januari 2009: 79,00 euro. Voor meer informatie en bestelformulier www.gas.ub.rug.nl.

* *Hervonden Stad 2008*

Begin december 2008 verschijnt bij de Stichting Monument & Materiaal het jaarboek 'Hervonden Stad 2008'. Wietske Prummel, Bert Tuin en Dick Brinkhuizen berichten daarin over de dierresten uit de opgraving Groningen - De Held III/2004. De terpenvereniging heeft in juni 2004 een bezoek aan deze opgraving gebracht. De opgraving bracht een huispodium met een boerderij en waterputten uit de twaalfde-veertiende eeuw aan het licht. Ook in de zeventiende tot en met de negentiende eeuw stond een boerderij op deze plaats. Het artikel bespreekt dierresten uit beide perioden. De dierresten uit de zeventiende-negentiende eeuw worden vergeleken met historische gegevens over de veestapel op deze boerderij en de nabije omgeving. Hierbij kwamen verschillen aan het licht. Terwijl de bewoners van de boerderij vooral rundvlees aten, blijken zij behalve runderen ook veel schapen te hebben gehouden. 'Hervonden Stad' is verkrijgbaar in de boekhandel of bij Monument & Materiaal: 050 3146246 of e-mail: menm@stichtingmenm.nl.

* *Paleo-Aktueel 19*

Op 12 december 2008 verschijnt *Paleo-Aktueel 19*, een uitgave met korte artikelen in het Nederlands over lopend onderzoek onder meer in de terpen en wierden. In deel 19 berichten Richard Exaltus en Gert Kortekaas over prehistorische branden op Groninger kwelders, ziet Johan Nicolay negende eeuwse elite weerspiegeld in een pseudo-munthanger uit het Groninger terpengebied en schrijft Jan Delvigne over Van Giffen, Steenhuis en het toezicht op de afgraving van de wierde Dorkwerd in 1908. *Paleo-Aktueel* is te bestellen bij uitgeverij Barkhuis: (www.barkhuis.nl). Oudere nummers van *Paleo-Aktueel* (vanaf nummer 2) zijn nog verkrijgbaar via het GIA (050-3636712).

* *Geschiedenis van Groningen*

Op 13 oktober 2008 verscheen bij uitgeverij Waanders het eerste deel van de nieuwe driedelige 'Geschiedenis van Groningen' onder eindredactie van Maarten Duijvendak. De prijs is 35 euro per deel. Het motto van de serie is: 'Een rijke provincie met een rijk verleden'. Het nu verschenen eerste deel is gewijd aan Prehistorie en Middeleeuwen. Henny Groenendijk, provinciaal-archeoloog van Groningen schreef het hoofdstuk over de prehistorie. Henny Groenendijk en Rémy van Schaik schreven samen het hoofdstuk over de vroege middeleeuwen.

VERENIGINGSWINKEL

Als tegenprestatie voor hun lidmaatschap van onze vereniging kunnen leden onderstaande publicaties met korting aanschaffen. Niet-leden kunnen de publicaties ook aanschaffen, maar betalen een beetje extra.

Jaarverslagen

- Jaarverslag 2, 1917-1918, met Van Giffen's verslag over de opgraving in Wierhuizen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 3/4, 1919-1920, met o.a. de opgraving in het Karolingische grafveld te Godlinze. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 7/8, 1922-1924, met o.a. de opgraving te Hatsum (Friesland). Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 9/10, 1924-1926, overzicht over terpenonderzoek in voorafgaande jaren. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 25-28, 1941-1944, 3 delen (met platen), o.a. Valkenburg (Zuid-Holland) en een artikel van Glasbergen over Terra Sigillata in Groningen. Prijs voor leden 10 euro.
- Jaarverslag 29-32, 1944-1948, 2 delen (met platen), o.a. Valkenburg (Zuid-Holland). Prijs voor leden 10 euro; niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 33-37, 1949-1953, 3 delen (met platen), o.a. over Valkenburg (Zuid-Holland) en Deinum. Prijs voor leden 10 euro.
- Jaarverslag 51, 1969, 50 jaar terpenonderzoek. Prijs voor leden 4 euro; voor niet-leden 5 euro.
- Jaarverslag 52-54, 1967-1970, Romeinse castella. Prijs voor leden 4 euro; voor niet-leden 5 euro.
- Jaarverslag 55-64, 1970-1980, brieven over de aanloop tot de oprichting van de Vereniging. Prijs leden 4 euro; voor niet-leden 5 euro.
- Jaarverslag 66-72, 1982-1988, o.a. een artikel van De Langen en Waterbolk over Ezinge, verder Leeuwarden en Kimswerd. Prijs voor leden 10 euro,

voor niet-leden 14 euro.

- Jaarverslag 73-74, 1989-1990, themanummer over het grafveld Oosterbeintum. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.

- Jaarverslag 75, 1991, 75 jaar terpenonderzoek; diverse artikelen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.

- Jaarverslag 76-82, 1992-1998, o.a. artikel van Bazelmans over het laat-Romeinse bewoningshياat en van Heinze over vondsten op het Ostfriesische Watt. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.

- Jaarverslag 83-90, 1999-2006, o.a. artikelen over Hoxwier bij Mantgum, kokkels en vroeg-middeleeuwse grafvelden. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.

- Jaarverslag 91, 2007, themanummer over de wierde Englum. Prijs voor leden 13,50 euro; voor niet-leden 22 euro.

- Jaarverslag 92, 2008, themanummer over de wierde Dorkwerd. Prijs voor leden 13 euro; voor niet-leden 19,50 euro.

Andere publicaties

G.J. de Langen, 1992. Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle Middeleeuwen. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

G.J. de Langen, zonder jaartal. De opgraving Gouverneursplein-Sint Jacobsstraat 1979. Prijs voor leden 4 euro; voor niet-leden 5 euro.

M. Miedema, 1983. Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen. Drie delen. Dissertatie VU Amsterdam. Prijs voor leden 40 euro; voor niet-leden 50 euro.

M. Miedema, 2000. West-Fivelingo 600 v.Chr.-1900 n.Chr. Archeologische kartering en beschrijving van 2500 jaar bewoning in Midden-Groningen. Overdruk van een artikel uit *Palaeohistoria* 41/42:237-443. Losbladig. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

A. Nieuwhof (red.), 2006: De wierde Wierum (provincie Groningen). Een archeologisch steilkantonderzoek. Groningen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

Van enkele van deze publicaties zijn slechts enkele exemplaren beschikbaar. Wie het eerst komt, die het eerst maalt! Secretaris Annet Nieuwhof is bereikbaar p/a GIA, Poststraat 6, 9712 ER, Groningen. E-mail: a.nieuwhof@rug.nl. Over de bestellingen worden portokosten berekend.

AANMELDING LEDEN

Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij penningmeester Wietske Prummel of secretaris Annet Nieuwhof.

E-mail: w.prummel@rug.nl
a.nieuwhof@rug.nl.

Adres: p/a Groninger Instituut voor Archeologie,
Poststraat 6
9712 ER, Groningen.

De contributie bedraagt 12,50 euro per jaar, vanaf 2009 is dat 15 euro per jaar. Wie zich met terugwerkende kracht opgeeft vanaf 2007, ontvangt de laatste jaarverslagen (nr. 91 over Englum en 92 over Dorkwerd) voor 25 euro. Leden ontvangen de Jaarverslagen en de Nieuwsbrief, en kunnen deelnemen aan excursies die door de vereniging worden georganiseerd.

KOPIJ

Kopij voor deze Mededelingen en aanbevelingen voor op te nemen rubrieken of berichten, kunnen ingezonden worden naar de Redactie van de Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek, p/a G.A. Bakker, Hanenburg 13, 8926 KT Leeuwarden.

E-mail: ga-bakker@hetnet.nl

Colofon

De Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek verschijnen sinds 1994 op onregelmatige tijdstippen. De redactie bestaat op dit moment uit Gerhard Bakker en Evert Kramer. De eerstvolgende nieuwsbrief verschijnt vlak voor de zomer van 2009. Deadline kopij: 1 mei 2009.

Vereniging voor Terpenonderzoek
Poststraat 6
9712 ER Groningen

ISSN 13813331